प्रतिनिध्यभावे तु ब्रह्मवैवर्त्तः "उपवासासमर्थश्चेदेकं विप्रन्तु भोजयेत्। तावद्धनानि वा दद्याद् यद्भक्ताद्द्विगुणं भवेत्। सहस्रसम्मितां देवीं जपेद्वा प्राणसंयमान्। कुर्य्याद्द्वादशसंख्याकान् यथाशक्ति व्रते नरः"। देवीं गायत्रीम्। अत्र चान्द्रायणादौ परिसंख्या। काश्यपपञ्चरात्रे "मच्छयने मदुत्थाने मत्पार्श्वपरिवर्त्तने। फलमूलजलाहारी हृदि शल्यं समार्पयेत्। अत्र यो दीक्षितः कश्चिद्वैष्णवो भक्तितत्परः। निर्निमित्तमदीक्षायां न च क्षुद्व्याधिपीड़ितः। अन्नं वा यदि भुञ्जीत मूलं फलमथापि वा। अपराधमहं तस्य न क्षमामि तु कश्यप!। क्षिपामि नरके घोरे हृच्छल्यं मम जायते"। निमित्तं प्रारब्धचान्द्रायणादिव्रतविरोध इत्यादि, दीक्षायां चरुशेषप्राशनस्य विहितत्वाददीक्षायामित्युक्तम्। क्षुद्व्याधिना पीड़ितः सर्वमेतत्प्रदर्शनमात्रं शक्तौ निर्विरोध इत्यर्थः। अन्नादिकमप्युपलक्षणमिति जीमूतवाहनः। अत्र निमित्तं प्रारब्धचान्द्रायणादीति यदुक्तं तन्न चान्द्रायणादौ भोजनस्यावश्यकत्वाभावात् किन्तु निमित्तं रविवाराद्युपवासपारणं जलपानरूपं दीक्षायामपि चरुप्राशनं घ्राणरूपम् अन्यथा "पुरोडाशोऽपि सोमो वा संप्राप्ते हरिवासरे। अभक्ष्येण समः प्रोक्तः किं पुनश्चाशनक्रिया" इति नारदीयं विरुध्येत। तद्घ्राणस्य भोजनरूपतामाह कालादर्शे श्रुतिः "पित्र्यमाघ्रेयं तन्नैवं प्राशितं भवति" इति पित्र्यमुपलक्षणम् आकाङ्क्षाया अवशिष्टत्वात्। तेनैकादश्यां तदुभयोर्जलपारणं चरुशेषघ्राणञ्च कृत्वा उपवासः कार्य्यः"।

आरब्धकार्त्तिकादिस्नाने तु व्याधादिनाऽसामर्थ्ये पुत्रादिभिः प्रतिनिधिना कारयितव्यं नानुकल्पविधिना नित्यस्नान एव तद्विधिनादिति" इति मल०त०। स्वयं करणाऽसामर्थ्ये अन्यद्वारा कारयितव्यं यथा दक्षः "स्वयं होमे फलं यच्च तदन्येन न जायते। ऋत्विक् पुत्रो गुरुर्भ्राता भागिनेयोऽथ विट्पतिः। एभिरेव हुतं यत्तु तद्धुतं स्वयमेव हि" विट्पतिर्जामाता। एवञ्च ऋत्विगादीतरत्र फलन्यूनता। अत्राशौचाशङ्कया बोधनदिनात् पूर्वं शुचितत्कालजीवित्वरूपाधिकाराभावेऽपि यद्वरणादिकं क्रियते तत्कर्मकाले तस्य नारदोक्तस्वयंप्रवर्त्तनवत् प्रवर्त्तनाय न तु तदानीं प्रतिनिधीयते अथ वा "निःक्षिप्ताग्निं स्वदारेषु परिकल्प्यर्त्विजन्तथा। प्रवसेत् कार्य्यवान् विप्रो वृथैव न चिरं वसेत्" इति छन्दोगपरिशिष्टवदन्यत्रापि प्रतिनिधीयते एवं वरणं विनापि क्वचिद्यदि ऋत्विक् प्रवर्त्तते तथापि तत्कर्मसिद्धिः। दक्षिणा च तस्मै शुक्तिकाले दातव्येति तथा च नारदः "ऋत्विक् च त्रिविधो दृष्टः पूर्वैर्जुष्टः स्वयं कृतः। यदृच्छया वा यः कुर्य्यादार्त्विज्यं प्रीतिपूर्वकम्" यदृच्छया स्वेच्छया" ति०त०। परार्थस्नाने स्वयमशक्तौ कुशमयप्रतिमूर्त्तिस्नानेऽपि फलविशेषः प्रा०त० उक्तो यथा "प्रतिकृतिं कुशमयीं कृत्वा तीर्थवारिषु मज्जयेत्। यमुद्दिश्य निमज्जेत सोऽष्टभागं फलं लभेत्। मातरं पितरं वापि भ्रातरं सुहृदं गुरुम्। यमुद्दिश्य निमज्जेत द्वादशांशं फलं लभेत्"। "अपुत्रेणैव कर्त्तव्यः पुत्रप्रतिनिधिः सदा। पिण्डोदकक्रियाहेतोर्यस्मात्तस्मात् प्रयत्नतः" दत्तकमी०।

प्रतिनियम पु० प्रत्येकं नियमः। १एकमेकं प्रति नियमे २व्यवस्थायाम् "प्रतिनियमादयुगपत्प्रवृत्तेश्च पुरुषबहुत्वं सिद्धम्" सा० का०।

प्रतिनिर्देश्य त्रि० प्रति+निर्—दिश-कर्मणि ण्यत्। प्रथमनिर्दिष्टस्य पुनर्गुणान्तरविधानार्थं बुभुत्सितार्थप्रतिपादनार्थं च निर्देशविषये यथा "उदेति सविता ताम्रस्ताम्र एवास्तमेति च" अत्र ताम्रतयोदितस्य पुनस्ताम्रगुणविशिष्टतयास्तत्वकीर्त्तनाय पुनर्निर्देशः। तत्र च कथितपदता न काव्यदोषः तदुक्तं काव्यप्रकाशे

"उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यव्यतिरिक्तो विषय एकपदप्रयोगनिषेधस्य, तद्वति विषये प्रत्युत तस्यैव पदस्य सर्वनाम्नो वा प्रयोगं विना दोषः। तथा हि "उदेति सविता ताम्रस्ताम्र एवास्तमेति च। सम्पत्तौ च विपत्तौ च महतामेकरूपता"। अत्र रक्त एवास्तमेतीति यदि क्रियते तदा पदान्तरप्रतिपादितः स एवार्थोऽर्थान्तरतयेव प्रतिभासमानः प्रतीतिं स्थगयति"। "तद्वतीति उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यत्ववतीत्यर्थः दोष इति आपाततोऽर्थान्तरतावभासरूप इत्यर्थः। अयं भावः "न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यत्र शब्दो न भासते" इति नियमाच्छब्देनोपस्थाप्यमानोऽर्थः शब्दविशिष्ट एव भासते अतः शब्दभेदेनोपादाने तच्छब्दविशिष्टेऽर्थे भासमाने विभिन्नशब्दरूपविशेषणभेदाद्भेदावभास इति। सर्वनाम्नापि पूर्वोपात्तशब्दविशिष्टभासनान्न भेदावभास इत्याह सर्वनाम्नोवेति" नागेशः।

प्रतिनिवर्त्तन न० प्रति+निर्—वृत—भावे ल्युट्। १अभीष्टवस्तुतः निवृत्तौ णिच्—ल्युट्। २निवारणे

प्रतिन्याय अव्य० प्रति+नि+अय इ—वा घञ्। न्यायो